

- of Caribou. — London, 1965. — 384 p.; *Clark G.* The Mesolithic settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1975. — P. 93.
- ²⁷ Черниш О. П. Володимирська палеолітична стоянка. — К., 1953. — 75 с.
- ²⁸ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 285.
- ²⁹ Сергін В. Я. О хронологическом соотношении жилищ и продолжительности обитания на позднепалеолитических поселениях // СА. — 1974. — № 1. — С. 3—11.
- ³⁰ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 75.
- ³¹ Там же. — С. 285; *Gubser N.* Op. cit. — P. 165; *Kehoe T.* Op. cit. — 206 p.
- ³² Моузт Ф. Люди оленьего края. — М., 1963. — С. 131—135; *Симченко Ю. Б.* Указ. соч. — С. 90—94; *Kehoe T.* Op. cit. — 206 p.; *Gubser N.* Op. cit. P. 175, 176.
- ³³ Массон В. М. Указ. соч. — 195 с.
- ³⁴ *Gubser N.* Op. cit. — P. 165.
- ³⁵ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. — М., 1985. — С. 177.
- ³⁶ Шнирельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. — М., 1986. — С. 455.
- ³⁷ Бадер О. Н. Сунгирь. Верхнепалеолитическая стоянка. — М., 1978. — 255 с.
- ³⁸ Пидопличко И. Г. Указ. соч. — С. 69.
- ³⁹ Гладылин В. Н., Пашкевич Г. А. Палеогеография среднего и позднего Вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. — С. 110.
- ⁴⁰ Ефименко П. П. Указ. соч. — С. 14—25; *Борисковский П. И.* Указ. соч. — С. 1—19; *Станко В. М.* Указ. соч. — С. 86; *Генинг В. Ф., Петрин В. Т.* Указ. соч. — С. 6; *Кротова А. А.* Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья // Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Киев, 1985. — С. 16.
- ⁴¹ *Долуханов П. М., Пашкевич Г. А.* Указ. соч. — С. 139.
- ⁴² *Антропова В. В.* Культура и быт коряков. — Л., 1971. — С. 53—55; *Старкова Н. К.* Ительмены. Материальная культура XVIII — 60-е годы XX вв. — М., 1976. — С. 36, 41; *Леонтьев В. В.* Этнография и фольклор коряков. — М., 1983. — С. 20, 35, 39.
- ⁴³ *Бібіков С. М.* Вказ. праця. — С. 3—12.

О. Н. СОРОКІН, Л. С. ФРОЛОВ

Про спільні та відмінні риси пісочнорівської та ієнівської культур

Кінець 70—початок 80-х років був переломним етапом у дослідженні мезоліту Деснянського та Волго-Окського басейнів. Відкриття нових пам'яток і кількісне нагромадження матеріалу дали можливість дослідникам запропонувати нові схеми культурного членування. В пізньому мезоліті Волго-Окського басейну була виділена ієнівська культура¹, а Деснянського — пісочнорівська².

Уже в перших публікаціях матеріалів з ієнівських пам'яток (Алтинове, Чорна Грязь, Ладижине і ін.) автори відзначали близькість їх матеріалів з крем'яним комплексом відкритої у 1940 р. стоянки Пісочний Рів на Десні³. Наступні дослідження ієнівських і пісочнорівських пам'яток показали значний рівень спільності між ними. Спробуємо визначити її міру на основі аналізу матеріалів обох культур.

До пісочнорівської культури в басейні Десни відносяться такі пам'ятки: Пісочний Рів, Гирло Ревки IV та група стоянок біля с. Комягине на верхній Судості. Епонімна пам'ятка культури — стоянка Пісочний Рів — знаходиться на мису надзаплавної тераси правого берега р. Десни. Мезолітичні залишки перекриваються шарами юхнівського та роменського часів. Розкопками М. В. Воеводського в 1940, 1945—1947 рр. на ній виявлено понад 5 000 крем'яних виробів, в тому числі понад 200 знарядь. Нуклеуси підпризматичних форм, одно- і двоплощинні для пластин та аморфні для відщепів. Серед знарядь переважають кінцеві скребки на відщепах, але є й подвійні, округлі та з виступом. Різці косоретушовані та на кугу зламаної пластини, подвійні, виготовлені на відщепах. Дві знахідки із колекції Пісочного Рову, названі М. В. Воеводським та О. О. Формозовим «черешковими наконечниками стріл, близькими до свідерських». Але на обох відсутня основна відзнака свідерського наконечника — плоска ретуш на

черевці. Привертає увагу і факт розміщення ударного горбика пласти-ни на кінці пера вістря, а не в районі його черешка. Останній ретушно обрамлений з одного боку, а з іншого є лише заломи. Таким чином, перед нами не наконечники, а випадкові форми, які функціонально, якщо судити за характером ретуші, служили як свердла. Однак мова йде лише про дві конкретні речі. Наявність же черешкових наконеч-ників стріл в пісочнорівських комплексах — не випадкове явище, воно підтверджується знахідками на інших пам'ятках цієї культури і ма-теріалами розкопок 1980, 1981 рр. Пісочного Рову ⁴.

Поскільки двобічно оброблені сокири колекції походять із пошкод-жених ділянок шару, то не брались до уваги. Сокири пісочнорівської культури мають інші форми і будуть описані нижче.

У 1980 р. О. Н. Сорокіним було розкопано ряд пізньомезолітич-них стоянок біля с. Ком'ягіне Брянського р-ну, Брянської обл. Пам'ятки розташовані на першій та другій терасах р. Судость. правої притоки Десни. Найбільш цікаві з них стоянки Ком'ягіне 2 Б та Ко-м'ягіне 4⁵.

Інвентар стоянки Ком'ягіне 2 Б нараховує близько 30 000 крем'яних знахідок. Більша частина представлена відщепами та улам-ками (81,2%). Для нуклеусів характерна неправильна форма. Біль-шість з них призначена для виготовлення відщепів і лише 12 мають негативи пластин на робочих поверхнях. На відщепях виготовлено понад 80% всіх знарядь. Переважають скребки (110 екз.), більшість із яких не мають стійких форм (кінцеві на відщепях та на пластинах, підокруглі, бокові та кутові скребки). Друга за кількістю група зна-рядь — різці; їх 14. Вони представлені трьома типами — з неретушо-ваною площадкою сколу; з площадкою, зрізаною різцевим сколом та з ретушованою площадкою сколу. Є поодинокі комбіновані знаряддя. Наконечників стріл 10. Серед них асиметричні наконечники з боковою виїмкою, поперечні або зі скошеним лезом та черешкові з постаренс-бургським характером обробки. Є 18 трапецій високих та середніх пропорцій. Виготовлені вони, як і два трикутники, із відщепів.

Численні знаряддя для рубання (22 екз.) — тесла і сокири пі-довальної чи підтрапецієподібної форми і з перехватом, долота. Є та-кож перфторатори, скобелі на відщепях з широкими і вузькими дуго-подібними виїмками, косі вістря, пластини затуплені ретушшю, так звані обушкові ножі тощо.

На стоянці Ком'ягіне 4 трапилось понад 10 000 крем'яних предме-тів. Серед них аморфні багатоплощинні нуклеуси, нуклеуси двопло-щинні призматичні та зі змінною орієнтацією площадок. Основний тип знарядь — мікроліти; трапецій знайдено 39, серед них високі, середні та низькі, виготовлені на відщепях та пластинах. Різці (36 екз) пред-ставлені всіма основними типами: косо і поперечно-ретушовані, куто-ві, серединні, подвійні тощо. Скребки (31 екз.) — кінцеві, округлі, скошені, подвійні кінцеві, бокові, мікроскребки. Поодинокими екземп-лярами представлені трикутники, ланцет, слабскошені і тупоспинні мікропластинки і пластини, косі вістря, обушкові ножі, перфторатори, знаряддя для рубання тощо.

Комплекси стоянок Ком'ягіне 2 А, 2 В, 3 і гирло Ревки IV близь-кі до описаних вище.

Таким чином, для пам'яток пісочнорівської культури характерне домінування розвиненої відщепової техніки. Нуклеуси для пластин не-численні. Олівцеподібні нуклеуси відсутні зовсім. Процент пластин в комплексах не перевищує 10, причому переважають серед них нере-гулярні. Широко використовувалась техніка краєвого ретушування, включаючи контрударну ретуш. Сокири оброблялись технікою оббив-ки. Спорадично зустрічається двобічне краєве ретушування. Скребків більше, ніж різців; переважають кінцеві скребки на відщепях і різці на зламі пластини чи відщепу. Багато геометричних мікролітів, тра-

печій, трикутників; вони неправильної форми і великих розмірів. Наконечники стріл постаренбургські черешкові, з бічною виїмкою, поперечно лезові. Сокири і тесла підовальної, підтрапецієподібної форми, часто з перехватом; є скобелі.

В басейні верхньої Оки поселень ієнівської культури тепер відомо близько двох десятків: Ладижине I і III, Брагіне, Буравльонка, Добропокровське, Гирло Біленької, Дальній острів Тростенського III, VIII, VII та ін.⁶ Розглянемо матеріали деяких з цих пам'яток*.

Стоянка Дальній Острів⁷, виявлена 1972 р. В. В. Сидоровим, знаходиться в Рузівському р-ні Московської обл. в північній частині торфовища біля Тростенського озера за 0,5 км від його корінного берега. У розкопі трапилось близько 3000 крем'яних виробів. У колекції є нуклеуси для пластин і підпризматичні, торцеві, олівцеподібні та аморфні для відщепів. Більшість середніх розмірів та широкі. На пластинах виготовлено 77% усіх знарядь. Серед них кінцеві скребки, різці з ретушованою та неретушованою площадкою сколу, частіше подвійні або потрійні. Крім них знайдено асиметричні наконечники стріл, у тому числі з бічною виїмкою та зі скошеним лезом, симетричний постаренбургський наконечник, вкладиші з фрагментів пластин і комбіновані знаряддя, скобелі з широкими дугоподібними виїмками, обушкові ножі, плічкове свердело та сокира з перехватом.

На корінній терасі північного берега озера Тростенського В. В. Сидоровим при участі авторів досліджено (переважно зборами) ряд інших ієнівських пам'яток. Серед них стоянки Тростенська III (північна та південна), VII, VIII, X та ін.

З Тростенської III (північної) походить понад 3000 кременів, серед них близько 100 нуклеусів та 300 речей з повторною обробкою. Трапились одно- та двоплощинні нуклеуси для пластин конічної та олівцеподібної форми, призматичні, торцеві. Але переважають аморфні нуклеуси для відщепів. Серед знарядь багато кінцевих, скошених та бокових скребок, різці з ретушованою та неретушованою площадкою сколу. Крім них знайдені черешкові наконечники стріл, трикутники, пластини з поперечнозрізаним ретушню кінцем, вкладиші із уламків пластин, ножі та пилки, скобелі з широкими та малими виїмками, перфоратори, сокири та тесла підпрямокутної форми, а також комбіновані знаряддя на пластинах.

Тростенська III (південна стоянка) має понад 2500 кременів, 88 нуклеусів і нуклеоподібних уламків та близько 150 знарядь. Переважають аморфні нуклеуси для відщепів, але є й нуклеуси для пластин конічної, підконічної, призматичної та клиноподібної форми. На пластинах виготовлено 0,5% усіх знарядь. Домінують різці з ретушованою та неретушованою площадкою скола (31 екз.), кінцеві і скошені скребки на відщепі (28 екз.). Є косі вістря, вкладиші на уламках пластин, верболисті наконечники з черешком, ніж з загострюючою ретушню, пилки, скребки, підпрямокутні сокири та тесла, тесло з перехватом, комбіновані знаряддя. Цікава знахідка мікрорізця.

Матеріали Тростенської III (гори), VII, VIII, X, Нікольської I і Озерної II нечисленні і істотно не відрізняються від перелічених стоянок Тростенського озера.

В Таруському р-ні Калузької обл. на лівому березі Оки О. С. Фроловим досліджено стоянки Ладижине I—III. Інвентар стоянки Ладижинська III налічує понад 3500 кременів, серед яких понад 50 нуклеусів і понад 200 знарядь⁸. Є підпризматичні, торцеві, зі зміненою орієнтацією, дископодібні і аморфні нуклеуси для відщепів та пластин. На пластинах виготовлено 35% всіх знарядь. В колекції є кінцеві і ско-

* Територія ієнівської культури охоплює весь Волго-Окський басейн, але верхньовользькі пам'ятки трохи відрізняються від окських, розгляд яких виходить за рамки даної праці.

шені скребки, різці з ретушованою та неретушованою площиною скола, одно- та багатовійчасті скобелі-свердла, вироби із скошеним ретушню кінцем, асиметричні наконечники стріл та наконечники з поперечним лезом, тупокутий трикутник, ланцетоподібне вістря, сокири з перехватом, кайло. Стоянки Ладижине I, II за найбільш представленими типами схожі з Ладижиним III. Серед поодиноких форм на стоянці Ладижинська I присутні постсвідерські верболисті наконечники стріл на пластинах.

В Перемишльському р-ні Калузької обл. на правому березі Оки О. Н. Сорокіним розкопувалась стоянка Брагіно⁹, де виявлено понад 10 000 кременів, серед них понад 1500 знарядь. Техніка первинного розщеплення базується на одноплщинних ядрищах підконічної форми, але присутні олівцеподібні, призматичні та аморфні нуклеуси. Розвинена мікро- та макролітична техніка; знаряддя на пластинах складають 30,5%. Переважають різці на зламі заготовки, але виразні й різці з ретушованою площадкою сколу. Знайдені кінцеві, з виступом, бокові, округлі, скошені та подвійні скребки, пластини з загострюючою ретушню, обушкові ножі, скобелі з широкими і дугоподібними виїмками, пилки, свердла та проколки, комбіновані знаряддя, косі вістря та слабоскошені пластини, вкладиші з фрагментів пластин, 11 високих трапецій, трикутник. Є в колекції наконечники стріл з боковою виїмкою та черешком, виготовлені в постаренсбургських традиціях і два постсвідерських наконечники стріл. Значна серія рубальних знарядь (24 екз.) — долот та тесел, серед яких виділяються вироби з перехватом, підовальної, підтрапецієподібної і підпрямокутної форми. Є одне тесло типу «транше».

Невеликі, але виразні колекції стоянок Добропокровська, Буравівка, гирло Біленької доповнюють серії знарядь з ладижинських, тростенських та брагінських стоянок.

Таким чином, техніка первинної обробки ієнівської культури базується на паралельній системі розщеплення одно- та двоплщинних ядрищ конічної та призматичної форми і хаотичної системи розщеплення аморфних нуклеусів. Типи нуклеусів різні. Пластинчаста техніка досягла високого удосконалення, на що вказують пропорції, правильна форма самих пластин і наявність на стоянках Дальній Острів, Нікольська I, Озерна II, Тростенська VII, Брагіне, Добропокровська олівцеподібних нуклеусів. Але основною заготовкою в культурі був відщеп. В техніці повторної обробки використовувалась крута притуплююча ретуш, іноді контрударна (обушкові ножі), а також полого загострююча ретуш при оформленні леза ножів, та плоска — при обробці черешків нечисленних постсвідерських наконечників. Використовувались техніка оббивки і двобічна краєва ретуш при обробці лез рублячих знарядь. Широко розвинуті різцева, макро- і макролітична техніка обробок. Це знайшло своє відображення в типологічній різноманітності різців, рублячих знарядь та мікролітів. У ряді останніх вкажемо на присутність геометричних форм, таких, як трапеції і трикутники.

Спостерігається майже повсюдне крім Брагіного, Ладижиного III і частково Тростенського III (південна) переважання скребків над різцями: кінцевих та скошених, виразні серії і бокових подвійних, округлих та скребків з виступом. Різці представлено трьома головними типами та їх варіантами, поміж них найбільше виробів на уламку або кінці пластини. Виразні рубаючі знаряддя, в тому числі сокири й тесла з перехватом, підовальні, підтрапецієподібні і підпрямокутних форм. Широко представлені косі вістря, ножі, включаючи обушкові, перфоратори, поміж яких зустрічаються макросвердла, пластинки та відщепи з поперечно зрізаним ретушню кінцем, вкладиші та уламки пластин, скобелі з дугоподібними або рідше — прямими виїмками, постаренсбургські наконечники стріл черешкові, з бічною виїмкою, поперечно- й косолезові. Знайдені трапеції і трикутники, постсвідерські

18	+	+	36	+	+	50	+	+	72	+	+
17	+	+	35	+	-	53	+	+	71	+	+
16	-	+	34	+	+	52	+	+	70	+	+
15	+	+	33	+	+	51	+	+	69	+	+
14	+	+	32	+	+	50	+	+	68	+	+
13	+	+	31	+	+	49	+	+	67	+	+
12	+	+	30	+	+	48	-	+	66	+	+
11	+	+	29	+	+	47	-	+	65	+	+
10	+	+	28	+	+	46	+	+	64	+	+
9	+	+	27	+	+	45	+	+	63	+	+
8	+	+	26	+	+	44	+	+	62	+	+
7	+	+	25	+	+	43	-	+	61	+	+
6	+	+	24	+	+	42	+	-	60	+	+
5	+	+	23	+	+	41	+	+	59	+	+
4	+	+	22	+	+	40	+	+	58	+	+
3	+	+	21	+	+	39	+	+	57	+	+
2	-	+	20	+	+	38	+	+	56	+	+
1	-	+	19	+	+	37	+	+	55	+	+
Тип	Десна	Ока	Тип	Десна	Ока	Тип	Десна	Ока	Тип	Десна	Ока

Основні типи кам'яного інвентаря (1—72).

наконечники стріл. Ланцетоподібні вістря та мікрорізи зустрічаються епізодично, можливо, на останнє значною мірою впливає стан дослідженості пам'яток. Такі, в загальних рисах, ознаки пам'яток ієнівської культури.

Порівняємо тепер ознаки обох культур — пісочнорівської та ієнівської (таблиця; рисунок). Із наведеного вище та результатів таблиці видно:

1. Основним матеріалом для виготовлення знарядь є відщеп.
2. У всіх комплексах (також різночасових) макролітична індустрія поєднується з мікролітичною технікою повторної обробки.
3. На океських та деснянських пам'ятках широко використовується техніка притуплюючої та пологої ретуші.

4. Спостерігаються схожий склад крем'яного інвентаря як за групами в процентному складі, так і за їх типами.

5. Риси неоднаковості між пам'ятками незначні і проявляються переважно в різному рівні розвитку пластинчастої техніки, використання на окських стоянках мікрорізевої техніки транше, наявності поодиноких типів знарядь, таких, як постсвідерські наконечники стріл.

Проте зазначені розбіжності не такі суттєві, а деякі з них можуть бути легко пояснені рівнем збереженості та дослідженості пам'яток, хронологічними межами в часи існування цих пам'яток, сезонністю тощо.

Таким чином, подібність крем'яних індустрій у регіонах, що розглянуто в пізньому мезоліті, вказує на належність ієнівської і пісочнорівської культур до однієї культурної спільності.

Розходження окської (ієнівської) та деснянської (пісочнорівської) культур пов'язані, можливо, з тим, що пісочнорівська розвивалася у відносно ізольованих умовах, розуміючи під цим відсутність явних впливів на характер цих пам'яток. На ієнівську культуру значно впливали культури свідерської традиції, можливо бутівська Волго-Окського басейну. Цей вплив проявляється в першу чергу в розвитку пластинчастої індустрії та в присутності таких типів знарядь, як постсвідерські наконечники стріл.

Основні типи кам'яного інвентаря пісочнорівської та ієнівської культур*

1. Нуклеуси одноплощинні олівцеподібні
2. —,— підконічні
3. —,— підпризматичні
4. —,— торцеві
5. —,— аморфні
6. —,— двоплощинні призматичні
7. —,— підпризматичні
8. —,— зі зміненою орієнтацією
9. —,— багатоплощинні аморфні
10. Скребки кінцеві
11. —,— подвійні
12. —,— скошені
13. —,— подвійні
14. —,— з виступом
15. —,— подвійні
16. —,— кінцеві з виступом
17. —,— округлі
19. —,— бокові
20. —,— подвійні
21. —,— з краями, що сходяться
22. —,— кутові
23. —,— кінцево-бокові
24. —,— скошені — подвійні бокові
25. Скребки скошені — бокові
26. —,— аморфні (скребачки)
27. Скребла
28. Різці косоретушовані
29. —,— подвійні, потрійні і т. д.
30. —,— поперечно-ретушовані
31. —,— подвійні, потрійні і т. д.
32. —,— на злам заготовки або на кінці заготовки
33. —,— подвійні, потрійні і т. д.
34. —,— з площадкою, підправленою сколом
35. —,— поперечні з ретушованою площадкою
36. —,— з неретушованою площадкою
37. —,— комбіновані
38. Мікрорізці з ретушованою площадкою
39. Трапедії високі
40. —,— середні
41. —,— низькі
42. Трикутники різнобедрені гострокутні
43. —,— нерівнобедрені тупокутні
44. Вкладиші з одним підгострим краєм

* Номер типів знарядь у таблиці відповідає номеру на рис. 1.

45. —,— затупленным краем
46. —,— з мікроретушню по краю
47. —,— з поперечно-ретушованим кінцем
48. —,— з увігнуто-ретушованим кінцем
49. Вістря зі скошеним кінцем
50. —,— з прямим затупленим краєм
51. —,— з дугоподібно затупленим краєм
52. —,— з двома ретушованими краями, що сходяться
- 53, 54. Наконечники стріл черешкові
55. Наконечники стріл з боковою виїмкою
56. Ромбічні вістря
57. Наконечники стріл з поперечним лезом
58. Пластини (ножі) з підгострим краєм
59. —,— з затупленим обушком
60. Скоби одновиїмчасті
61. —,— багатовиїмчасті
62. Свердла симетричні
63. —,— асиметричні
64. Макросвердла
65. Проколки симетричні
66. Сокири, тесла відовальні
67. —,— підтрикутні
68. —,— трапецієподібні
69. —,— прямокутні
70. —,— з перехватом
71. Долота однолезові
72. Кайла

О. Н. СОРОКИН, Л. С. ФРОЛОВ

О сходных и различных чертах в песочноровской и иеновской культурах

Резюме

Известные памятники верхней Оки (Ладыжино I и III, Брагино, Добропокровская, Тростянская VII и др.) и Верхней Десны (Песочный Ров, Комягино 2 Б и 4 и др.), относящиеся к иеновской и песочноровской культурам, объединяет целый ряд сходных черт: преимущественно отщеповая индустрия, сочетание макро- и микролитической техники вторичной обработки, наличие затупливающей ретуши, сходный состав каменного инвентаря.

Черты различия между памятниками этих регионов не столь значительны и проявляются преимущественно в разном уровне развития пластинчатой индустрии.

Авторы считают что рассматриваемые культуры относятся к культурной общности позднего мезолита.

¹ Кольцов Л. В. Мезолитическое поселение Верхнего Поволжья // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской Равнины. — М., 1984. — С. 82—97.

² Telegin D. J. Fragen der Chronologie und Periodisierung des Mesolithikums in der Ukraine // Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam. — Potsdam, 1981. — Bd. 14. — S. 315—322; S. Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 160—170; Сорокин А. Н. Новые данные по мезолиту Десны // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР (Тез. докл. респ. конференции молодых ученых). — Киев, 1981. — С. 14.

³ Кольцов Л. В. Мезолитический слой стоянки Алтыново // КСИА АН СССР. — 1972. — Вып. 131. — С. 87—90; Крайнов Д. Я. Новая мезолитическая стоянка Черная Грязь // Там же. — С. 91—98; Фролов А. С., Жилин М. Г. Новые памятники мезолита на Верхней Оке // СА. — 1978. — № 1. — С. 228—233.

⁴ Залзняк Л. Л. Исследование мезолитических памятников на Средней Десне // АО — 1981. — М., 1983. — С. 260—261; Сорокин А. Н. Комягино 2 Б — новый мезолитический памятник в бассейне Десны // Тр. ГИМ. — 1984. — Вып. 52. — С. 17—24.

⁵ Сорокин А. Н. Разведки и раскопки в Рязанской и Калужской областях // АО — 1982. — М., 1984. — С. 87.

⁶ Фролов А. С. Новые памятники мезолита на Верхней Оке // АО — 1976. — М., 1977. — С. 77; Фролов А. С. Работы на Верхней Оке // АО — 1977. — М., 1978. — С. 92—93; Жилин М. Г., Фролов А. С. Мезолитическая стоянка Ладыжино III // СА. — 1981. — № 2. — С. 255—260; Сидоров В. В. Мезолитические памятники в Подмоскowie // АО — 1969. — М., 1970. — С. 46—47.

⁷ Сидоров В. В., Жилин М. Г. Стоянка Дальний Остров в Подмоскowie // СА. — 1975. — № 2. — С. 244—249.

⁸ Фролов А. С. Новые памятники мезолита... — С. 77; Жилин М. Г., Фролов А. С. Мезолитическая стоянка Ладыжино III. — С. 255—260.

⁹ Сорокин А. Н. Разведки и раскопки в Рязанской и Калужской областях... — С. 87.

В. І. НЕПРИНА

Виникнення та розвиток рибальства на території України

Реконструкція господарської діяльності стародавніх суспільств базується переважно на археологічних матеріалах: знаряддях праці, зв'язаних є тією чи іншою галуззю виробництва, рештках кісток, виявлених в культурних нашаруваннях поселень, а також в пам'ятках мистецтв, в яких трудова діяльність знаходить певне відображення.

У ряді монографій, присвячених вивченню окремих епох або поселень, вміщено розділи з аналізом рибальського інвентаря та спробами реконструювання характеру рибальської діяльності¹. В працях останнього часу, в яких досліджуються окремі регіони України, питання господарства пов'язуються з характером природного середовища цих регіонів².

У даній статті розглянемо за археологічними даними рибальську діяльність людини на Україні з часів її виникнення, розвитку протягом кам'яного віку та її значення для суспільства тієї епохи.

Річкова мережа на території України належить до басейнів двох морів — Чорного та Азовського. Більшість рік, таких як Дніпро, Десна, Прип'ять, Сіверський Донець, або лівобережні притоки Дніпра (Супій, Сула, Псел, Ворскла, Орель, Самара) мають рівнинний характер, інші — гірські: Дністер, Прут, Тиса та річки Гірського Криму. Озера на Україні заплавної походження. Болота й заболочені землі займають близько 3% всієї території республіки. Багато боліт у давнину також були озерами особливо в районах Полісся. Ріка Дніпро, займаючи центральне положення, була основним водним рубежем і разом із системою приток та озер становила основний басейн, навколо якого відбувалися історичні події.

Поселення та стоянки найдавніших епох звичайно тяжіють до водних басейнів — місць, наближених до мисливських та рибальських угідь, вони поширені і по всіх географічних зонах України: лісовій, лісостеповій, степовій та гірській.

Про рибальство давніх епох свідчать предмети рибальської праці, виявлені при розкопках: сітки, човни, весла, грузики, гачки, остроги, блешні, гарпуни тощо, а також кістки риб. Виготовляли ці речі з органічних матеріалів — деревини, кістки, рогу, стулок черепашок. Вироби з цих матеріалів погано зберігаються серед культурних решток, тому дані про таку важливу галузь тогочасного господарства, як рибальство, фрагментарні.

Рибальство як нова господарська діяльність людини виникла наприкінці льодовикової епохи, яка відповідає пізньому палеоліту. На це вказують знахідки кісток риб і рибальських знарядь серед матеріалів стоянок пізнього палеоліту Криму, Подністров'я, Надпоріжжя й Подесення. Кістки сома знайдені в Осокорівці, щуки — на Новгород-Сіверській стоянці та невизначувані кістки риб — у Чулатові (за Підоплічком). До цього ж часу можна віднести гарпун та уламок рибальського гачка з шарів I і II-а стоянки Молодове V (рис. 1, 6)³, а також уламок гачка з бивня мамонта з Мізіна⁴ (рис. 1, 16).

Зміни географічного середовища, спричинені зникненням льодовиків та встановленням умов, близьких до сучасних, привели до змін флори та фауни, а в зв'язку з цим і господарської діяльності людини. Цей період відомий в літературі як період кризи колективного палео-